

An Analysis of the Interpretive Methodology of Expansion and Contraction of “Man Balagha” Traditions with an Approach to Imam Khomeini’s Views

Zohre khani*¹

1. Assistant Professor, Department of Islamic Jurisprudence and the Foundations of Law and Imam Khomeini’s Thought, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran.

Article Info	Abstract
<p>Article type: Research article</p> <p>Article history: Received: July 26, 2026 Received in revised from: October 11, 2026 Accepted: November 26, 2026 Published online: December 26, 2025</p> <p>Keywords: Man Balagha Traditions, Imam Khomeini, Principle of Tolerance (Tasāmuḥ), Virtues of Deeds, Recommended Acts (Mustahabbāt), Disapproved Acts (Makrūhāt).</p> <p>*Corresponding author: khani@ri-khomeini.ac.ir</p>	<p>“Man Balagha” traditions are among the most frequently cited narratives in the process of ijtihad, which have given rise to fundamental disagreements regarding the principle of “Tasāmuḥ fī Adillat al-Sunan” (tolerance in the evidences for recommended acts). According to this principle, strict rijālī (biographical evaluation) standards are overlooked when accepting weak traditions indicating the desirability (istiḥbāb) of an act. In some interpretations, the scope of this principle has been expanded, extending this tolerance to other weak traditions, such as those concerning the virtues (faḍā’il) of individuals, Qur’anic chapters (sūwar), merits (manāqib), and even traditions implying disapproval (karāhah). A more extreme view has generalized this tolerance from non-binding injunctions to binding ones (obligation and prohibition) and from weak traditions to other sources of conjecture (zunūn), such as consensus (ijmā’) and renowned opinion (shuhrah). In contrast, the opposing intellectual current, while criticizing the arguments for generalization, emphasizes the limited scope of the principle. Imam Khomeini’s innovative theory, which likens “Man Balagha” traditions to a “Ju’ālah” (reward offered for a service), presents a distinct approach aimed at restricting and delimiting these traditions.</p> <p>Following this interpretive conflict, an act deemed religiously legitimate and praiseworthy from the perspective of proponents of generalization is considered by critics as an instance of illegitimate legislation (tashrī’) and innovation (bid’ah) in religion. Such fluctuation in jurisprudential opinions between reward and punishment, and between desirability and prohibition, reveals the necessity of investigating the validity of competing interpretations of “Man Balagha” traditions, ranging from expansion to contraction.</p> <p>This research, employing a descriptive-analytical method and a jurisprudential-inferential approach, while assuming the validity of the principle of tolerance itself, finds the restrictive view to be closer to correctness. Nevertheless, the author, in a general stance, questions the acceptance of tolerance concerning weak traditions that promise rewards.</p>

Cite this article: Khani, Z. (2025). An Analysis of the Interpretive Methodology of Expansion and Contraction of “Man Balagha” Traditions with an Approach to Imam Khomeini’s Views. *Matin Research Journal*, 27 (109), 29–59. <https://doi.org/10.22034/matin.2024.465109.2274>

© The Author(s). Publisher: **Research Institute of Imam Khomeini and Islamic.**
This is an open-access article distributed under the CC BY ([license http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/](http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)).

Introduction and Statement of the Problem

One of the distinctive features of the system of religious duties is the vast scope of non-binding injunctions (*mustahabbāt*) compared to binding ones (obligation and prohibition). According to common practice, whenever a tradition indicates a reward for an action, a ruling is issued declaring that action to be desirable (*mustahabb*). For example, carrying the Qur'an and prompting (*talqīn*) the deceased while in a state of ritual purity (*wuḍū'*) are considered desirable, and reciting *Sūrat al-Qadr* in prayer is said to carry a reward equivalent to wielding a sword in the path of God. This is while the Infallibles (AS) have always emphasized the priority of obligations.

Religious scholars consider the main reason for this expansion in the scope of desirable acts to be the principle of “*Tasāmuḥ fi Adillat al-Sunan*” (tolerance in the evidences for recommended acts), which became an accepted principle from the 10th century AH onwards. The primary evidence for this principle is the traditions known as “*Man Balagha*”. According to these, if a person comes across a weak report from the Prophet (PBUH) that contains a promise of reward for a specific action, and performs that action hoping to attain the reward, even if that saying was not actually uttered by the Prophet, that reward will still be granted to them.

This principle has had significant consequences in the process of jurisprudential inference (*ijtihād*), including the extension of the scope of tolerance from desirable acts (*mustahabbāt*) to disliked acts (*makrūhāt*) and even its encroachment upon the evidence for binding rulings (obligation and prohibition). Furthermore, the evidence subject to tolerance has gone beyond weak traditions to include other conjectural sources (*zunūn*) such as consensus (*ijmā'*) and renowned opinion (*shuhrah*).

The present article seeks to answer two main questions: First, what is the interpretive method of jurists who advocate the expansion (*bast*) of the “*Man Balagha*” traditions? Second, how is the interpretive method of the opposing group, which advocates the contraction (*qabḍ*) and restriction of these traditions, explained?

Research Background

A historical examination of the principle of tolerance shows that although the “*Man Balagha*” traditions were recorded in early Shia hadith texts such as *al-Barqī's al-Maḥāsīn*, *al-Kulaynī's Uṣūl al-Kāfī*, and *Thawāb al-A'māl*, they were not cited by any jurist until the 8th century AH. The first was 'Allāmah al-Ḥillī, who acted upon a weak tradition concerning desirable acts. After him, *al-Shahīd al-Awwal* is recognized as the first jurist to explicitly discuss the principle of tolerance. From the 10th century AH onwards, prominent scholars such as *Shaykh Bahā'ī*, *Muḥaddith al-Baḥrānī*, *Sayyid Mujaḥid al-Narāqī*, and *Shaykh al-Anṣārī* dedicated independent treatises to explaining this principle.

In the field of ethics, the use of weak hadiths has always been criticized. *Muḥammad al-Ghazālī's Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn* faced serious criticism due to its extensive tolerance in citing anomalous (*shādh*) and weak traditions, leading to works being authored to verify and source its narratives. Despite numerous studies, no research has specifically focused on the interpretive method of jurists in dealing with the “*Man Balagha*” traditions.

Research Method

The present research employs a descriptive-analytical method with a jurisprudential-inferential approach. Initially, fundamental concepts such as interpretive methodology, expansion (qabḍ) and contraction (bast), “Man Balagha” traditions, and the principle of tolerance are explained. Subsequently, the various types of expansion and generalization in this area are identified and illustrated with examples. Following this, by presenting the methodology of the critical thinking of opponents, the rival interpretation of “Man Balagha” traditions and the limited scope of the principle of tolerance are analyzed.

Research Findings

The research findings indicate that different interpretations of the “Man Balagha” traditions have resulted in a threefold nature (uṣūlī, fiqhī, and kalāmī) for the principle of tolerance. According to one interpretation, the application of this principle is very limited, while according to another, its scope is wide and extensive.

The expansion (bast) of “Man Balagha” traditions has occurred in several areas:

1. Extension to all conjectural sources (zunūn): Some jurists have extended tolerance from weak traditions to the fatwa of a jurist, renowned opinion (shuhrah), and transmitted consensus (ijmā’ manqūl).
2. Extension to traditions concerning virtues (faḍā’il): Including traditions about merits (manāqib), advice (naṣā’ih), sermons (mawā’iz), mosques, and shrines.
3. Extension to concrete examples: Such as traditions about mosques (Jamkarān Mosque), tragedies and elegies (the event of ‘Āshūrā), stories (qīṣaṣ), and sermons (mawā’iz).
4. Extension to disliked acts (makrūhāt): Arguing that the word “thing” (shay’) in the traditions includes both action and omission.
5. Extension to traditions indicating obligation (wujūb) and prohibition (ḥumah): By analyzing obligation into two components: the demand to perform and the prohibition of omission.

In contrast, the critical thinking method of opponents includes the following critiques:

- Critique of extending to all conjectural sources, because a jurist’s fatwa does not originate from an Infallible and lacks authority (ḥujjiyyah) for another jurist.
- Critique of extending to traditions about virtues, due to entering the realm of truth and falsehood and the rational ugliness of speaking without knowledge (qawl bi-ghayr ‘ilm).
- Critique of extending to traditions about merits and tragedies, due to widespread fabrication by Umayyad and Abbasid rulers for political purposes.
- Critique of extending to disliked acts (makrūhāt), due to the lack of certainty in waiving the specific characteristic (ighā’ al-khuṣūsiyyah).
- Critique of including traditions indicating obligation and prohibition, due to the simple (not composite) nature of obligation and the inapplicability of the concept “attainment of reward” (bulūgh al-thawāb) to prohibited acts.

Imam Khomeini’s view, likening the “Man Balagha” traditions to a “Ju’ālāh” (a stipulated reward for a service), offers a distinct approach. He believes these traditions do not indicate the desirability (istiḥbāb) of the act itself. Rather, the reward is promised merely to encourage the

---

person to perform the act, similar to the reward promised for walking to visit Imam Hossein's (AS) shrine, which has no necessary connection to the act of walking itself being intrinsically desirable.

Conclusion

Examining the rulings inferred from the principle of tolerance reveals a large number of rulings that are questionable compared to those derived from other sources of inference, with some appearing irrational and inconsistent with the context of Shia jurisprudence. The interpretive disagreement among jurists regarding the "Man Balagha" traditions has led to the derivation of such diverse rulings, either expanding or significantly restricting the scope of the principle of tolerance.

The achievement of this research is that the method of critical thinking and the interpretation of those who advocate the contraction (qabd) of the principle of tolerance are more compatible with reason and interpretive rules, preventing its unlimited expansion. This approach, while safeguarding the sanctity of the traditions of the Infallibles (AS), also protects against falling into the abyss of innovation (bid'ah) and illegitimate legislation (tashrī') in religion. Nevertheless, the author, in a general stance, questions the acceptance of tolerance concerning weak traditions that promise rewards and emphasizes the necessity of rethinking the foundations and limits of this principle.

واکاوی روش شناسی تفسیری قبض و بسط اخبار مَن بَلغ با رویکردی بر آرای امام خمینی (ه)

زهره خانی*

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخچه مقاله:</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۵/۴</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۷/۱۹</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۹/۵</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۵</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>اخبار مَن بَلغ، امام خمینی، قاعده تسامح، فضایل اعمال، مستحبات، مکروهات.</p> <p>* نویسنده مسئول: khani@ri-khomeini.ac.ir</p>	<p>اخبار «مَن بَلغ» از پرکاربردترین روایات در فرایند اجتهاد به شمار می‌روند که منشأ اختلاف نظرهای بنیادین در خصوص قاعده «تسامح در ادله سنن» شده‌اند. مطابق این قاعده، در پذیرش روایات ضعیف دال بر استحباب، از دقت‌های رجالی چشم‌پوشی می‌شود. در برخی تفاسیر، دامنه این قاعده گسترش یافته و تسامح به سایر اخبار ضعیف مانند روایات مربوط به فضایل، سوره‌ها، مناقب و حتی اخبار دال بر کراهت نیز سرایت داده شده است. دیدگاهی افراطی‌تر، این تسامح را از احکام غیرالزامی به احکام الزامی (وجوب و حرمت) و از اخبار ضعیف به دیگر منابع ظنی مانند اجماع و شهرت نیز تعمیم داده است. در مقابل، جریان فکری مخالف ضمن نقد ادله تعمیم، بر محدودیت دامنه قاعده تأکید دارد. نظریه ابتکاری امام خمینی در تشبیه اخبار مَن بَلغ به «جعاله»، رویکردی متمایز در جهت تضییق و تحدید این اخبار ارائه می‌دهد.</p> <p>در پی این نزاع تفسیری، رفتاری که از منظر قائلان به تعمیم، شرعی و ممدوح تلقی می‌شود، از نگاه منتقدان مصداق تشریح و بدعت در دین خواهد بود. چنین نوسانی در آرای فقهی میان ثواب و عقاب، و استحباب و حرمت، ضرورت واکاوی صحت و سقم تفاسیر رقیب درباره اخبار مَن بَلغ را از موضع بسط تا قبض آشکار می‌سازد.</p> <p>پژوهش پیش رو با روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد فقهی استنباطی، ضمن مفروض دانستن اصل قاعده تسامح، دیدگاه تضییق را به صواب نزدیک‌تر می‌یابد. با وجود این، نگارنده در موضعی کلی، پذیرش تسامح در خصوص اخبار ضعیف ناظر به ثواب را مورد خدشه می‌داند.</p>

استناد: خانی، زهره (۱۴۰۴) واکاوی روش شناسی تفسیری قبض و بسط اخبار مَن بَلغ با رویکردی بر آرای امام خمینی (ه). پژوهشنامه متین، ۲۷(۱۰۹)، ۲۹-۵۹.

<https://doi.org/10.22034/matin.2024.465109.2274>

© نویسندگان.

ناشر: پژوهشگاه امام خمینی و انقلاب اسلامی.

مقدمه

یکی از ویژگی‌های بارز نظام تکالیف شرعی آن است که اگرچه احکام الزامی و جوب و حرمت از اهمیت و جایگاه والایی برخوردارند، اما در عمل، گستره احکام غیرالزامی (مستحبات) از دامنه آن‌ها فراتر رفته و قلمرو استحباب به جزئی‌ترین موضوعات زندگی کشیده شده است. بر اساس رویه رایج، هرگاه روایتی بر ثواب عملی دلالت کند، حکم به استحباب آن فعل صادر می‌شود. برای نمونه، همراه داشتن قرآن (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص. ۳۴؛ محقق خوانساری، بی‌تا، ص. ۳۴؛ طباطبایی، ۱۲۹۶، ج ۱، ص. ۲۶۷) و تلقین میت با وضو انجام گرفتن مستحب شمرده شده است. همچنین قرائت سوره قدر در نماز بعد از حمد، عملی مستحب تلقی می‌گردد (شهید اول، ۱۴۱۹، ج ۳، صص. ۳۳۷-۳۳۶).

در برخی موارد، برای اعمالی چنان وعده پادشاه‌های عظیم و باغ‌های بهشتی داده شده که گویی انجام آن‌ها از واجبات نیز اولی‌تر است. گاه نیز فعلی کوچک، موجب آمرزش گناهی بزرگ معرفی می‌شود؛ چنان‌که درباره سوره قدر آمده است: قرائت بلند آن، ثواب شمشیر زدن در راه خدا؛ قرائت آهسته آن، اجر شهید؛ و ده بار خواندن آن، موجب بخشش گناهان می‌گردد (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۴۵۴). این در حالی است که در منابع دینی، معصومان^(ع) همواره بر اولویت واجبات تأکید کرده‌اند؛ چنان‌که حضرت علی^(ع) می‌فرماید: «هرگاه مستحبات به واجبات زیان رسانند، آن‌ها را رها کنید» (امام علی، ۱۳۷۹، ص. ۶۹۹).

اندیشمندان حوزه دین، دلیل عمده این‌گونه توسعه در دایره مستحبات را قاعده «تسامح در ادله سنن» دانسته‌اند که از قرن دهم به صورت قاعده‌ای پذیرفته شده درآمده است. اصلی‌ترین مستند این قاعده، اخبار موسوم به «مَنْ بَلَّغَ» هستند که به مجتهد اجازه می‌دهند در پذیرش اخبار ضعیف ناظر به ثواب اعمال، سهل‌گیری کرده و حکم به استحباب آن‌ها دهد. با این حال، چشم‌پوشی از بررسی‌های دقیق‌سندی در برابر شرایط سخت‌گیرانه پذیرش خبر واحد، نه تنها توجیه‌پذیر نمی‌نماید، بلکه پیامدهای قابل‌تأملی در فرایند استنباط به‌دنبال داشته است. از جمله این پیامدها می‌توان به تعمیم دامنه تسامح از مستحبات به مکروهات و حتی سرایت آن به ادله احکام الزامی (وجوب و حرمت) اشاره کرد. افزون بر این، ادله مشمول تسامح، از دایره اخبار ضعیف فراتر رفته و به دیگر منابع ظنی همچون

اجماع و شهرت نیز تعمیم یافته است. در حوزه ملاک‌شناسی احکام نیز، برخورداری از منفعت دنیوی یا اثر درمانی یک فعل، به‌عنوان ملاکی تازه در کنار وعده ثواب اخروی برای اثبات استحباب مورد توجه قرار گرفته است؛ به این معنا که فعلی صرفاً به سبب داشتن منفعتی دنیوی (مانند درمان بیماری)، مستحب تلقی می‌شود.

این مقاله در پی پاسخ به دو پرسش اصلی است: نخست آنکه روش تفسیری فقهای قائل به بسط اخبار من بَلَّغَ و توسعه آسان‌گیری در منابع مستحبات و دیگر احکام تکلیفی چیست؟ دوم آنکه روش تفسیری گروه مقابل در قبض و تضییق این اخبار چگونه تبیین می‌شود؟ بدین منظور، ابتدا انواع بسط و تعمیم‌های صورت گرفته در این حوزه شناسایی و چگونگی خوانش اخبار من بَلَّغَ در گسترش دامنه کاریست قاعده تسامح با ذکر مصادیق نمایانده می‌شود. در ادامه، با ارائه روش شناسی تفکر نقدی مخالفان، تفسیر رقیب از اخبار من بَلَّغَ و دامنه محدود و مضیق قاعده تسامح تبیین می‌گردد.

هدف این پژوهش، شفاف‌سازی تکالیف دینی و پیرایش احکام شرعی از مواردی است که هیچ نسبت و پیوندی با شریعت ندارند و چه بسا از دیدگاه شارع، عملی مذموم و قبیح به شمار آیند. بدین ترتیب، نقش تفسیر متن در استنباط آشکار شده و زمینه برای نمایان‌سازی جعل‌ها و تحریف‌های احتمالی فراهم می‌آید.

ضرورت پرداختن به این مسئله، پیوندی عمیق با جایگاه اجتهاد و اهمیت احکام تکلیفی دارد. همان اندازه که کوشش و اجتهاد برای دستیابی به گفتار راستین پیامبر^(ص) اهمیت دارد، تساهل و تسامح در این مسیر می‌تواند آسیب‌زا و خطرآفرین باشد. تفاسیر موسع از قاعده تسامح، نه تنها به ناکارآمدی اجتهاد و ایجاد مانع در راه نظام‌مندی فقه و کشف مقاصد شریعت می‌انجامد، بلکه زمینه را برای بدعت‌گذاری و جعل احادیث هموار می‌سازد. این خطر هنگامی جدی‌تر می‌شود که در تعریف بدعت، افزون بر داخل یا خارج کردن اموری که دخول یا خروجشان از دین یقینی است، داخل یا خارج کردن امور مشکوک را نیز بدعت بشماریم. برخی از فقیهان به‌صراحت اعلام کرده‌اند که بر اساس این تعریف، عمل به مقتضای قاعده تسامح، شخص را به ورطه بدعت و تشریع در دین می‌کشاند (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۴۲۳). مازندرانی نیز این خطر را جدی شمرده و نسبت به آن هشدار داده است (مازندرانی، ۱۴۲۱، ج ۸، ص ۲۷۶).

۱. پیشینه پژوهش

بررسی تاریخی قاعده تسامح در ادله سنن و مستند اصلی آن یعنی اخبار «مَنْ بَلَغَ» نشان می‌دهد که این اخبار، اگرچه در متون اولیه حدیثی شیعه نظیر المحاسن برقی، اصول کافی و ثواب الأعمال کلینی ثبت شده‌اند، اما تا قرن هشتم هجری مورد استناد هیچ‌یک از فقیهان قرار نگرفته بودند. نخستین بار علامه حلی بود که در باب مستحبات، به پذیرش روایت ضعیف عمل کرد (علامه حلی، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۶). پس از وی، شهید اول به‌عنوان نخستین فقیهی شناخته می‌شود که به‌صراحت از قاعده تسامح در ادله سنن سخن به میان آورده است (شهید اول، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۳۴). در ادامه، ابن فهد حلی نیز بر اساس مفاد اخبار مَنْ بَلَغَ به فتوا دادن پرداخت (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷، صص ۱۲-۱۳). از سده دهم هجری به‌بعد، این قاعده چنان اهمیت یافت که عالمان برجسته‌ای چون شیخ بهایی، محدث بحرانی، سید مجاهد نراقی، حسینی مراغی و شیخ انصاری رساله‌های مستقلی در تبیین و تحلیل آن اختصاص دادند.

در حوزه دانش اخلاق نیز به‌کارگیری احادیث ضعیف و فاقد اعتبار لازم، همواره مورد انتقاد اخلاق‌پژوهان بوده است. کتاب احیاء العلوم محمد غزالی، به‌جهت تسامح گسترده در استناد به احادیث شاذ و ضعیف و حتی روایات اسرائیلی، آماج نقدهای جدی قرار گرفت. این انتقادات، زمینه‌ساز تألیف آثاری شد که به اعتبارسنجی و تخریح روایات این کتاب پرداختند. در قرن هشتم هجری، حافظ عبدالرحمن عراقی با تألیف المغنی عن حمل الأسفار فی الأسفار فی تخریح ما فی الإحیاء من الأخبار، گام نخست را در این مسیر برداشت. سپس شاگرد برجسته وی، ابن حجر عسقلانی، کار استاد را تکمیل و باقی‌مانده احادیث را تخریح نمود. در همین راستا، شیخ قاسم قطلوبغا حنفی نیز اثر خود با عنوان تحفة الأحياء فیما فات من تخریح أحادیث الإحیاء را عرضه کرد. در قرن سیزدهم هجری، سید مرتضی زبیدی در شرح مشهور خود بر احیاء العلوم با نام اتحاف السادة المتقین، به داوری دربارهٔ مصادر و درجه اعتبار روایات غزالی پرداخت. همچنین ملامحسن فیض کاشانی در المحجة البيضاء فی تهذیب الإحیاء، کوشید تا روایات ضعیف و نیز اقوال و حکایات نامعقول و نامشروع را از مستندات این کتاب بزداید و فهرستی از اصلاحات خود ارائه دهد. در دوران معاصر، محمدرضا مظفر در مقدمه‌ای که بر کتاب جامع السعادات نگاشته، نسبت

به نقل قول‌های غیرمستند در آثار اخلاقی هشدار داده است (اسلامی، ۱۳۹۰، صص. ۱۵-۱۴). در میان پژوهش‌های معاصر نیز مقالات متعددی به این موضوع اختصاص یافته است که از آن جمله می‌توان به «تسامح در ادله سنن، قاعده‌ای ناکارآمد» (کلانتری، ۱۳۸۹)، «چگونگی مواجهه فقها با اخبار مَن بَلَّغَ و برداشتی نو از این اخبار» (کلانتری، ۱۳۹۷) و «نقد و بررسی تعامل فریقین با روایات فضایل سُور بر اساس قاعده تسامح در ادله سنن» (دلبری و محقق گرمی، ۱۴۰۲) اشاره کرد.

با وجود این آثار، تاکنون پژوهشی که به‌طور خاص بر روش تفسیری فقها در مواجهه با اخبار مَن بَلَّغَ متمرکز باشد و میزان تأثیر هر یک از این تفاسیر را در بسط یا قبض دامنه شمول این اخبار و به تبع آن در تعمیم یا تضییق قاعده تسامح تبیین کند، صورت نگرفته است. مقاله پیش رو می‌کوشد تا با ارائه مصادیق عینی از تسامح مبسوط، شگفتی‌ها و پیامدهای بسط این رویکرد را به تصویر کشیده و از این رهگذر، ضرورت بازاندیشی در مبانی و حدود این قاعده را آشکار سازد.

۲. تبیین مفاهیم بنیادین

۲-۱. روش‌شناسی تفسیری

روش‌شناسی یا متدولوژی، به بررسی روش‌های شناخت در هر علم اختصاص دارد و به‌طور مشخص، مجموعه روش‌های معتبر و متناسب با آن علم را برای شناسایی هنجارها و قواعدش تبیین می‌کند. در قلمرو علوم انسانی، روش تحقیق و روش‌شناسی شامل رویکردهای گوناگونی از جمله روش‌های تفسیری، تاریخی، تجربی و فلسفی است.

در روش تفسیری، مسئله فهم‌های متفاوت و متکثر از یک متن مورد توجه قرار می‌گیرد. این روش بر این پیش‌فرض بنیادین استوار است که متن‌ها، دلالت‌گر هستند؛ بدین معنا که افزون بر خود، به اموری فراتر از خویش نیز دلالت دارند و از واقعیت‌ها و معانی دیگری حکایت می‌کنند. از این رو، پژوهشگر با به‌کارگیری روش تفسیری می‌کوشد به مدل‌های نزدیک شود که مقصود و مراد مؤلف متن بوده است (مصطفی ملکیان، ارتباط شخصی).

اندیشمندان معاصر، قواعد روشمند تفسیر متن را «هرمنوتیک» یا تأویل‌شناسی (آشوری، ۱۳۷۴، ذیل واژه) و نیز «زندشناسی» نام نهاده‌اند. غایت دانش تأویل، کشف پیام‌ها، نشانه‌ها

و معانی نهفته در یک متن یا پدیده است (معین، ۱۳۹۳، ذیل هرمنوتیک). روش‌شناسی تفسیر یا علم تأویل، در پی آن است که تفسیر تمام افعال معنادار انسان و محصولات این رفتارهای معنادار، به‌ویژه متون نوشتاری را به شیوه‌ای روشمند انجام دهد. در دانش استنباط، متن مورد نظر همان قرآن و حدیث است که عناصر مشترک تفسیری آن‌ها را معناشناسی واژگان و توجه به قرائن پیوسته و گسسته تشکیل می‌دهد. تاریخچه فقاقت به‌وضوح نشان می‌دهد که روش تفسیر متن در طول تاریخ، دستخوش تغییرات و تطورات چشمگیری بوده است. بهبودی با اتخاذ رویکردی انتقادی در خصوص سیر تحول روش‌های نظری تفسیر حدیث چنین اظهار می‌کند:

از قرن پنجم که شیخ طوسی قاعده (الجمع مهما ممکن اولی من الطرح) را پی ریزی کرد و این قاعده رواج یافت شیوه‌ای که در میان اقدمین رایج و معمول بود به فراموشی سپرده شد و شیوه شناخت حدیث ضعیف و حذف آن از کارایی افتاد و چون نیازی به دانش رجال احساس نمی‌شد شیخ طوسی در کتاب رجال والفهرست و حتی تهذیب و استبصار و کتاب‌های فقهی خود کم‌تر سخن از درستی و نادرستی حدیث به میان آورد. این شیوه تا قرن هفتم ادامه یافت و از قرن هفتم که سید بن طاووس بحث رجال و درایه را براساس کتاب‌های اهل سنت رواج داد در همان ابتدا مشیخه تهذیب، استبصار و فقیه به وسیله شاگردش علامه حلی واری شد کتاب کافی به وسیله شهید ثانی و دیگران ارزیابی شد و رقم صحاح و حسان این چهارکتاب در برابر احادیث ضعیف و موثق به آمار آمد و چون حوزه‌های علمیه این بررسی و ارزیابی را به رسمیت شناختند کسی به تحقیق درمسائل رجال و درایه نپرداخت و بحث رجال و درایه از حوزه‌ها حذف شد. آنچه اکنون در حوزه‌ها کاربرد علمی دارد تا اندازه‌های شیوه اقدمین است و از آن بیش‌تر (قاعده الجمع مهما ممکن) در باب‌های فقه کاربرد جدی دارد و در نتیجه بحث رجال و درایه به کلی متروک مانده است (بهبودی، ۱۳۷۵).

از دیدگاه بهبودی، روش مقبول در فهم متون دینی، برخلاف اجماع رایج در برخی ادوار، همان روش پیشینیان است که هم‌به‌بررسی متن اهتمام داشتند و هم در سند حدیث دقت و مذاقه می‌کردند.

۲-۲. قبض و بسط

واژه «قبض» در لغت به معنای اخذ و گرفتن مطلق، گرفتن به دست یا تصرف کردن با دست آمده است (جوهری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص. ۱۱۰۰). در سنت فقهی و عرفی، این اصطلاح در معنای استیلائی عرفی و تحقق نوعی استقلال به کار می‌رود. در علم حقوق نیز «قبض» به معنای تسلیم مال موضوع معامله از سوی انتقال‌دهنده استعمال می‌شود.

در مقابل، «بسط» از نظر لغوی به معنای امتداد و گسترش یافتن (ابن فارس، ۱۳۹۹، ج ۱، ص. ۹) و نیز گشودن معنا شده است (جوهری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص. ۱۱۱۶). تعبیر «بسط ید» به معنای دراز کردن و گشودن دست است و «بسط» در باب انفاق، بر گذشتن از حد اعتدال در بخشش دلالت دارد. همچنین «بسط رزق» که به خداوند نسبت داده می‌شود، به معنای توسعه و فراخی روزی به کار رفته است (فیومی، ۱۴۲۸، ج ۱، ص. ۴۸).

اگرچه «قبض» و «بسط» از اصطلاحات پرکاربرد در ادبیات عرفانی به شمار می‌روند، اما در تقابل با یکدیگر، در کاربردهای فقهی و مفهومی نیز به معنای گرفتگی و وسعت، یا به تعبیری روشن‌تر، تضییق و تعمیم استعمال می‌شوند.

۲-۳. اخبار من بَلَّغَ

در میان روایات شیعه، دسته‌ای از احادیث که عموماً با تعبیر «مَنْ بَلَّغَهُ شَيْءٌ مِنَ الثَّوَابِ» آغاز می‌شوند، به «اخبار من بَلَّغَ» شهرت یافته‌اند. مفاد اجمالی این روایات آن است که اگر کسی به خبر ضعیفی از پیامبر اکرم^(ص) دست یابد که در بردارنده وعده ثواب برای انجام عملی باشد و او به امید رسیدن به آن ثواب، مطابق آن حدیث عمل کند، حتی اگر چنین سخنی از رسول خدا صادر نشده باشد، باز هم آن پاداش به وی داده خواهد شد.

در منابع حدیثی، این روایات در ابواب خاصی گردآوری شده‌اند. کلینی در کتاب الکافی، بابی با عنوان «مَنْ بَلَّغَهُ ثَوَابٌ مِنَ اللَّهِ عَلَى عَمَلٍ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص. ۸۷) و برقی در المحاسن، بابی با عنوان «بَابُ مَنْ بَلَّغَهُ ثَوَابٌ شَيْءٍ فَعَمِلَ بِهِ طَلَبًا لِذَلِكَ الثَّوَابِ» (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص. ۲۵) به این موضوع اختصاص داده‌اند. ذیل هر یک از این دو عنوان، تنها دو حدیث آمده که از نظر سند و متن، احادیث کافی با احادیث محاسن متفاوت هستند. حر عاملی نیز در وسائل الشیعه، نه روایت را در «بَابُ اسْتِحْبَابِ الْإِثْنَانِ بِكُلِّ عَمَلٍ مَشْرُوعٍ رُوي لَهُ

تَوَابٌ عَنْهُمْ» گردآورده است (حر عاملی، بی تا، ج ۱، صص ۸۲-۸۰). با این حال، صاحب نظران با این استدلال که برخی از این روایات در واقع نقل های متفاوت از یک حدیث واحد هستند، در تعدد این نه روایت مناقشه کرده اند.

نمونه بارز اخبار مَن بَلَّغَ، حدیثی است که احمد بن نصر از محمد بن مروان، از امام صادق (ع) نقل می کند: «هر کس سخنی درباره ثواب عملی از پیامبر اکرم (ص) به او برسد و او آن عمل را به امید دستیابی به گفته پیامبر (ص) انجام دهد، آن ثواب برای او خواهد بود؛ حتی اگر پیامبر (ص) آن را نفرموده باشد» (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۵).

۲-۴. قاعده تسامح در ادله سنن

«قاعده» در لغت به معنای اساس، ریشه، بنیان و پایه ای است که چیزی بر آن استوار می شود (ابن منظور، ۱۴۰۵، ج ۱۱، ص ۲۳۹). در اصطلاح، قاعده «امری کلی است که در هنگام شناسایی احکام جزئی، بر تمامی مصادیق خود انطباق می یابد» (تهانوی، بی تا، ج ۵، ص ۱۱۷۶). در فرایند استنباط حکم شرعی، فقیه با دو نوع قاعده مواجه است: قاعده اصولی و قاعده فقهی. کاربست قاعده فقهی در مقام عمل و تکلیف است و هر مکلفی می تواند با تطبیق آن بر مصادیقش از آن بهره مند شود؛ مانند قاعده ید و قاعده فراغ. در مقابل، قاعده اصولی به مقام استنباط حکم اختصاص دارد و تنها در حیطه تخصصی مجتهد کارایی دارد؛ مانند حجیت خبر واحد (فیاض، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۸).

«تسامح» از ریشه «سمح» به معنای جود و بخشش گرفته شده است (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۱۵۵) و «مسامحه» نیز مترادف با «مساھله» دانسته شده است (جوهری، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۳۷۶). واژه تسامح در ادبیات سیاسی به معنای سهل انگاری، سستی، تحمل امور ناخوشایند یا پذیرش عقاید مخالف دیگران به کار می رود (فیروزآبادی، بی تا، ج ۳، ص ۵۸۳). این اصطلاح در علم فقه، ناظر به سهل گیری در پذیرش اخبار ضعیف، به ویژه در حوزه مستحبات و فضائل اعمال، استعمال می شود.

«ادله» جمع دلیل، به چیزی گفته می شود که به واسطه آن استدلال می شود (ابن منظور، ۱۴۰۵، ج ۱۱، ص ۲۴). در اصطلاح، هر آن چیزی است که کاشف از احکام شرع باشد و به اعتباری ادله شرعی و به اعتباری ادله تشریحیه نامیده می شود. شیعه قائل به حجیت ادله

چهارگانه کتاب، سنت، عقل و اجماع است. از میان این ادله، مقصود از «ادله» در قاعده تسامح در ادله سنن، فقط «سنت» است؛ یعنی قول، فعل یا تقریر معصوم که ناگزیر از طریق اخبار و احادیث دریافت می‌شوند (جناتی، ۱۳۷۰، ص. ۱۵۵). در حجیت سنت، برخی صلاحیت خبر واحد را در استنباط نپذیرفته‌اند و عده‌ای آن را مشروط به احراز شروطی در سند خبر و دقت در احوال راویان آن دانسته‌اند.

«سنن» جمع سنت، در لغت به معنای طریقه و روش پسندیده یا ناپسند به کار می‌رود، اما در عرف به روشی گفته می‌شود که بدون آنکه واجب باشد از آن پیروی می‌شود. سنت در شریعت، روشی است که پیامبر^(ص) بر آن مواظبت کرده، هرچند گاهی نیز آن را ترک کرده باشد (بستانی، ۱۹۹۳، ص. ۴۳۵). از واژه سنت در متون دینی سه معنا اراده می‌شود: نخست در مقابل کتاب، به معنای قول و فعل و تقریر معصوم؛ دوم در مقابل بدعت و سوم در مقابل فریضه که به معنای مستحب آمده است (مدیر شانه‌چی، ۱۳۵۴، ص. ۱۰). در قاعده تسامح در ادله سنن، مراد از «سنن» معنای سوم یعنی همان مستحبات است.

۱-۴-۲. ماهیت قاعده

قاعده تسامح در ادله سنن که در اصولی یا فقهی بودن آن اختلاف نظر وجود دارد و گاه به عنوان مسئله‌ای کلامی نیز تلقی می‌شود، در صورت اصولی بودن، ناظر به این معناست که اگر مجتهد در مسیر اجتهاد با خبر واحدی مواجه شود که با وعده ثواب بر انجام عملی، دلالت بر استحباب آن دارد، اما فاقد شرایط حجیت خبر واحد — مانند اسلام، عدالت، وثاقت و ضبط راوی — باشد، می‌تواند از این فقدان شرایط چشم‌پوشی کرده و با خبر ضعیف همان معامله‌ای را انجام دهد که با خبر صحیح‌السند انجام می‌دهد.

اما اگر تفسیر علما از اخبار «من بَلَّغَ» حکم به استحباب فعلی باشد که در خبر ضعیف در برابر انجام آن وعده ثواب داده شده است، این قاعده ماهیتی فقهی خواهد داشت و اگر چنین تفسیر شود که فضل و رحمت خداوند به گونه‌ای است که حتی اگر فعلی در واقع شایسته چنان ثوابی که در خبر ضعیف آمده نباشد، باز هم خداوند به فضل خویش ثواب موعود را به انجام‌دهنده آن عطا می‌کند، قاعده دارای ماهیتی کلامی خواهد بود.

بر اساس تفسیر شیخ انصاری، قاعده تسامح درصدد جعل حجیت برای اخبار ضعیف

دال بر استحباب است و از این رو ماهیتی اصولی دارد (انصاری، ۱۴۱۴، ج ۲۳، صص. ۱۴۴-۱۴۷). در مقابل، با تفسیر نائینی، این قاعده در صدد جعل حکم استحباب بوده و ماهیت فقهی پیدا می‌کند (خویی، ۱۳۶۸، ج ۲، صص. ۲۰۷) و نزد خویی دارای ماهیتی کلامی است (بهسودی، ۱۴۱۷، ج ۲، صص. ۳۲۱-۳۲۰).

۲-۴-۲. دیدگاه امام خمینی

به نظر امام خمینی، اخبار «مَنْ بَلَّغَ» همانند جعله هستند. همان‌طور که در جعله، پرداختِ جُعل منوط به یافتن شیء گمشده و بازگرداندن آن به صاحبش است، در اینجا نیز جعل ثواب منوط به آن است که مکلف، عملی را که خیر ثواب آن به او رسیده است، به امید دستیابی به ثواب انجام دهد. فلسفه این اخبار، ترغیب و تشویق مکلف به انجام عملی است که در روایت به آن ثواب اختصاص یافته، تا مستحبات واقعی که ممکن است در روایات ناصحیح و غیر معتبر پنهان بمانند، حفظ شوند. این ترغیب برای حفظ مستحبات واقعی، به انجام مطلق آنچه در روایت «بَلَّغَ» آمده است، مانند تشویق مضاعف خداوند برای انجام حسنات است؛ همان‌گونه که در قرآن آمده است: هرکس کار نیکی انجام دهد، ثواب انجام ده کار نیک مشابه دارد (انعام: ۱۶۰).

امام خمینی با این استدلال به این نتیجه می‌رسد که اخبار «مَنْ بَلَّغَ» دلالت بر استحباب عمل ندارند؛ زیرا عمل مستحب، عملی است که به خاطر رجحان ذاتی خود، موضوع امر واقع می‌شود، نه به این دلیل که مکلف بتواند واقع مجهول را درک کند. جعل ثواب در «مَنْ بَلَّغَ» شبیه جعل ثواب برای مقدمات عملی مانند مقدمات حج است که موجب ادراک واقع می‌شوند، یا مانند جعل ثواب برای پیاده‌روی به زیارت امام حسین^(ع) است که صرفاً به منظور تشویق به زیارت، ثواب داده می‌شود (امام خمینی، ۱۴۱۵، ج ۲، صص. ۱۳۳-۱۳۲). این امر هیچ ملازمه‌ای با استحباب نفس پیاده‌روی ندارد.

۳. روش تفسیری فقها در تعمیم اخبار مَنْ بَلَّغَ

تفاسیر گوناگونی که از اخبار مَنْ بَلَّغَ ارائه شده است، افزون بر اینکه موجب شکل‌گیری ماهیت سه‌گانه (اصولی، فقهی و کلامی) برای قاعده تسامح گردیده، در تفسیر اصولی خود

نیز شاخه‌های متعددی پدید آورده است. به گونه‌ای که بر اساس یک تفسیر، کاربست این قاعده بسیار محدود و بر اساس تفسیری دیگر، علی‌رغم مغایرت با قواعد سخت‌گیرانه حجیت خبر، دامنه آن گسترده و مبسوط می‌شود. در این بخش، ضمن برشمردن موارد بسط اخبار من بَلَّغَ، به چگونگی تفسیر این بسط و تعمیم‌ها از متن اخبار پرداخته می‌شود.

۱-۳. بسط اخبار ضعیف به مطلق ظنون

هرچند مبدعان قاعده تسامح، سهل‌گیری را منحصر در اخبار ضعیفِ مشتمل بر وعدهٔ ثواب می‌دانستند، برخی از فقیهان این دامنه را به مطلق ظنون تسری داده‌اند (حائری طهرانی، ۱۴۰۴، ص. ۳۰۶؛ طباطبایی، ۱۲۹۶، ج ۱، ص. ۳۵۱). در مقابل، گروهی دیگر قاعده را تنها در ظنونی جاری می‌دانند که «بلوغ ثواب» از طریق آن‌ها صادق باشد؛ مانند فتوای فقیه، شهرت و اجماع منقول. این گروه، قاعده را در سایر ظنون — همچون ظن حاصل از قیاس یا الحاق شیء به اعم اغلب — جاری نمی‌دانند (نراقی، ۱۴۱۷، ص. ۷۹۸).

بر این اساس، اگر فقیهی مشاهده کند که یک یا چند فقیه دیگر به استحباب عملی فتوا داده‌اند، می‌تواند بدون تفحص از دلیل، مطابق همان فتوا حکم کند. برای نمونه، علامه حلی دلیل استحباب بستن عمامه با تحت‌الحنک در نماز را فتوای مشایخ صدوق می‌داند (محقق حلی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۲۸۳). همچنین شهید ثانی دلیل استحباب سه بار آب کشیدن برخی ظروف نجس را تسامح در فتوای فقیه ذکر می‌کند (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص. ۳۰۸). در حکم به استحباب پرداخت خمس جایزهٔ سلطان برای رفع کراهت آن، به فتوای النهایه استناد شده است (توحیدی تبریزی، ۱۴۲۶، ج ۳۵، ص. ۷۵۴). افزون بر این، استحباب درآوردن کفش برای اقامه نماز میت (آملی، ۱۳۸۵، ج ۶، ص ۴۱۱)، استحباب دوخت کفن در صورت نیاز به دوخت (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۴، ص. ۶۳) و برخی از مستحبات تدفین (مجلسی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۴۵۵)، از مصادیق الحاق فتوای فقیه به روایات ضعیف به شمار می‌آیند. همچنین حکم به استحباب روزهٔ روز مباحله تنها مستند به اجماع فقهاست و ظاهراً با فرض شمول اجماع در قاعدهٔ تسامح، حکم به استحباب آن صادر شده است.

فائلان به شمول فتوا و دیگر ظنون، مراد جدی شارح از تعبیر «مَنْ بَلَّغَهُ شَيْءٌ مِنْ الثَّوَابِ فَعَمِلَهُ» را عملی می‌دانند که مشمول ثواب است، نه خود ثواب؛ زیرا نمی‌توان ضمیر

«فَعْمَلَةٌ» را به ثواب بازگرداند، بلکه باید آن را به «ما یتاب علیه»؛ یعنی فعلی که ثواب دارد، ارجاع داد. فتوای فقیه نیز ناظر به فعل دارای ثواب است، نه به نفس ثواب. افزون بر این، برخی موضوع اخبار «مَنْ بَلَغَ» را «بلوغ الثواب» دانسته‌اند، خواه این بلوغ به دلالت مطابقی فهمیده شود یا به دلالت التزامی؛ از این رو، فتوا به استحباب فعل، به دلالت التزامی بر ثواب دلالت دارد. علاوه بر این، فقهی مانند صدوق اساساً فتوا به استحباب نمی‌دهد مگر آنکه روایتی در این باب وارد شده باشد (جزائری، بی تا، ج ۳، پاورقی ص ۵۳۱؛ اشتهازدی، ۱۳۸۳، ج ۱۷، ص ۱۱۵).

۲-۳. بسط قلمرو قاعده به اخبار فضائل

فضائل، جمع «فضیلت»، به هر امر پسندیده‌ای اطلاق می‌شود که عقل سلیم آن را از حیث دینی و اخلاقی نیکو می‌شمرد. مراد از اخبار فضائل، بیان برتری‌های شیء یا شخصی است که رفتار متناسب با آن موجب ترتب ثواب و پاداش می‌شود. بر این اساس، اخبار فضائل شامل اخبار مناقب، نصایح، مواعظ، مساجد و مراقب می‌گردد و حتی به نحوی اخبار ردایل، قصص، مصائب و بلا یا را نیز در برمی‌گیرد؛ زیرا مدح و ذکر منقبت اولیای الهی به اطاعت از آنان و نیل به ثواب اخروی می‌انجامد و عزاداری بر مصائب ائمه موجب گریستن یا گریاندن و در نتیجه آموزش گناهان می‌شود. همچنین اخبار مربوط به ردایل دشمنان ائمه، با ایجاد تبری یا لعن نسبت به آنان، زمینه ترتب ثواب را فراهم می‌آورد.

شهید ثانی، الحاق اخبار فضائل به مستحبات را به اکثر فقها نسبت داده است (شهید ثانی، بی تا، ص ۲۹). انصاری نیز با پذیرش همین انتساب، روایت «مَنْ بَلَغَهُ شَيْءٌ مِنَ الثَّوَابِ فَعْمَلَةٌ» را بدین گونه تفسیر می‌کند که عمل کردن به هر چیز، متناسب با حقیقت و مقتضای همان چیز است (انصاری، ۱۴۱۴، ص ۱۴۸). بر این اساس، عمل به روایت ضعیفی که مکانی را مرقد یکی از ائمه معرفی می‌کند، حضور در آن مکان و انجام آداب زیارت است؛ و عمل به روایت ضعیفی که دلالت بر مسجد بودن مکانی دارد، حضور در آن مسجد و اقامه نماز در آن خواهد بود، هرچند در آن روایت به صورت مطابقی تصریحی به نماز خواندن نشده باشد. از این رو، این گونه اخبار به دلالت التزامی بر استحباب عمل متناسب با موضوع خود دلالت دارند (حکیم، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۵۴۱)، حتی اگر آن عمل دقیقاً از سنخ فعل نباشد؛ مانند

عمل متناسب با اخبار مناقب معصومان که همان ذکر و نشر این فضائل برای مردم است و از سنخ قول به شمار می‌آید.

۱-۲-۳. مصادیق تسامح در اخبار مناقب

اخبار مناقب، اخباری هستند که از کرامات و فضائل اشخاص حکایت می‌کنند. در میان شیعه، اخبار مناقب به بیان کرامات رسول اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) می‌پردازد و در میان اهل سنت، این‌گونه اخبار افزون بر پیامبر (ص)، فضائل و کرامات خلفای پس از ایشان را نیز روایت می‌کند. بر اساس بسط قاعده تسامح، هرکس این اخبار را برای مردم نقل کند، مستحق ثواب بوده و فعل مستحب انجام داده است. از همین رو، منابر سخنرانی برپا می‌شود و کتاب‌ها در این زمینه تدوین و تقریر می‌گردد.

برای نمونه، در الوافی از علی بن حکم، از مفضل بن صالح، از جابر جعفی، از امام باقر (ع) درباره فضائل ائمه چنین نقل شده است که آیه «وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا» ناظر به این معناست که خداوند ولایت محمد (ص) و امامانی را که از نسل اویند به حضرت آدم سپرد، اما او به این پیمان وفادار نماند. همچنین محمد بن عیسی قمی، محمد بن سلیمان و عبدالله بن سنان با تأکید بر همین روایت نقل می‌کنند که امام صادق (ع) سوگند یاد کرد که این آیه بدین صورت بر پیامبر (ص) نازل شده بود: «وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلُ مُحَمَّدٍ وَعَلِيٍّ وَفَاطِمَةَ وَالْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ وَالْأَيُّمَةَ مِنْ ذُرِّيَّتِهِمْ فَنَسِيَ»: «ما پیش از این، درباره محمد و علی و فاطمه و حسن و حسین و امامان از نسل آنان با آدم عهد بستیم، اما او فراموش کرد» (ر.ک. به: حسنی، ۱۳۷۲، ص. ۲۸۲).

در مناقب خلفای سه‌گانه نیز، در نزهة المجالس (ج ۲، ص. ۲۱۷) ذیل تفسیر آیه «وَوَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ» چنین نقل شده است که عبدالله بن عباس گفته است: چون روز قیامت فرارسد، کرسی‌هایی از لعل نهاده می‌شود و بر یکی ابوبکر، بر دیگری عمر و بر سومی عثمان می‌نشیند. سپس به فرمان الهی، آنان به زیر عرش برده می‌شوند. آنگاه خیمه‌ای از یاقوت سفید برای ایشان برپا می‌شود و چهار جام آورده می‌شود؛ ابوبکر به عمر، عمر به عثمان، عثمان به علی و علی به ابوبکر می‌نوشاند. پس از آن، خداوند به جهنم فرمان می‌دهد تا امواج خود را برخروشاند و رافضیان را در میان آن افکند. سپس پرده از

دیدگان آنان برداشته می‌شود و ایشان جایگاه اصحاب رسول خدا را می‌بینند و می‌گویند: «این‌ها کسانی هستند که خداوند به آنان سعادت داده و مردم نیز با پیروی از آنان خوشبخت شده‌اند و ما به سبب مخالفت با آنان بدبخت گشته‌ایم». آنگاه رافضیان با حسرت و ندامت وارد دوزخ می‌شوند. همچنین روایت شده است که جبرئیل به پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «ای محمد، اگر نهصد و پنجاه سال با تو می‌ماندم و فضائل ابوبکر و عمر را برمی‌شمردم، حتی یکی از فضائل آن دو را به پایان نمی‌رساندم»؛ و همچنین نقل کرده‌اند که پیامبر (ص) به عایشه فرمود: «عمر بن خطاب حسنتی به تعداد ستارگان آسمان دارد و با وجود این، همهٔ حسنت او برابر با یک حسنه از حسنت ابوبکر نیست» (حسینی، ۱۳۷۲، صص. ۳۷۹-۳۷۸).

۲-۲-۳. مصادیق تسامح در اخبار مساجد و مراقد

به تصریح برخی فقها، اگر روایت ضعیفی درباره دفن سر امام حسین (ع) در کنار پدرشان امیرالمؤمنین (ع) وارد شده باشد، یا برخی از اصحاب یادآور شده باشند که حضرت هود و صالح (ع) در موضعی که امروزه به «وادی السلام» معروف است به خاک سپرده شده‌اند، یا شخص عادل‌ی خبر دهد که مکان معینی مسجد است یا محل دفن نبی، وصی یا ولی الهی به شمار می‌آید، در این موارد حکم به استحباب زیارت آن موضع - چه نزد رأس و چه در بقعه معروفه - داده می‌شود (حافظیان، ۱۴۲۴، ج ۳، ص. ۵۵۷).

نمونه بارز دیگری از جریان قاعده تسامح در اخبار مساجد، مسجد جمکران است؛ مسجدی مشهور که به امام زمان (عج) منسوب دانسته می‌شود و احادیث ضعیف یا خواب‌های منسوب در تأسیس و فضیلت آن مورد تسامح واقع شده است.

۳-۲-۳. مصادیق تسامح در مصائب و مراثی

یکی از شاخص‌ترین موارد بهره‌گیری از احادیث ضعیف در ذکر مصیبت و گریاندن مردم، وقایع عاشورا است. نقل تقاضای «اشْفُونِي شَرْبَةً مِنَ الْمَاءِ» (مرا جرعه‌ای آب بنوشانید) از سوی امام حسین (ع) خطاب به سعد در میدان نبرد (ر.ک. به: صحتی سردودی، ۱۳۸۵، ص. ۴۲۸) یا فریاد آن حضرت در روز عاشورا با این مضمون که «هَلْ مِنْ رَاحِمٍ يَرْحَمُ آلَ الرَّسُولِ الْمُخْتَارِ؟ هَلْ مِنْ... هَلْ مِنْ...»، از جمله مراثی مشهور در این زمینه به شمار می‌آید (طریحی،

۱۴۱۴، ص. ۳۷۹). همچنین برخی با استناد به نقلی تاریخی مبنی بر اینکه حضرت زینب (س) پس از مشاهده سر بریده برادرش امام حسین (ع) از شدت تأثر، سر خود را به محمل زد، درصدد اثبات استحباب قمه‌زنی برآمده‌اند.

۴-۲-۳. مصادیق تسامح در قصص و مواعظ

اغلب مواعظی که در قالب داستان نقل شده‌اند، درصدد القای قدرت بی‌حد و حصر شافعان و وسعت رحمت و مغفرت الهی، یا بیان پاداش‌هایی بی‌شمار و فراتر از تصورند. در این زمینه، از اسماعیل بن رافع از رسول خدا (ص) نقل شده است که فرمود: بسیاری از آفریدگان خدا به دوزخ افکنده می‌شوند و این افکندن نتیجه کردار خود آنان است. میزان عذاب آتش برای هر یک متفاوت است؛ برخی تا پشت پاهایشان، برخی تا نیمه ساق‌ها، برخی تا زانوها، برخی بالاتر از آن و برخی تمام بدنشان - جز صورت - را فرامی‌گیرد. در این هنگام رسول خدا (ص) می‌فرماید: «پروردگارا، مرا شفیع کسانی از امتم قرار ده که در آتش افتاده‌اند». خداوند پاسخ می‌دهد: «هر که را می‌شناسی، از آتش بیرون آور». پس آنان از آتش خارج می‌شوند تا آنجا که حتی یک نفر در دوزخ باقی نمی‌ماند. سپس خداوند اجازه شفاعت عام صادر می‌کند و در این مرحله، هیچ پیامبر و شهیدی نیست مگر آنکه شفاعت می‌کند و این جریان ادامه می‌یابد تا آنکه باز هم کسی در دوزخ باقی نمی‌ماند. سرانجام کار بدانجا می‌رسد که حتی ابلیس، با مشاهده گستره رحمت الهی، دست خویش را دراز می‌کند، به این امید که شفاعتی شامل حال او نیز شود. پس از همه این‌ها، خداوند می‌فرماید: «اکنون من که ارحم الراحمین هستم، باید شفاعت کنم». آنگاه دست خویش را در جهنم فرو می‌برد و گروهی را - که تنها خود قادر به شمارش آنان است - بیرون می‌آورد. اینان که چون گدازه‌هایی از آتش‌اند، در نهری که «نهر حیات» نام دارد افکنده می‌شوند و این داستان همچنان ادامه می‌یابد (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، صص. ۴۵۲-۴۵۱، به نقل از حسنی، ۱۳۷۲، ص. ۲۱۰).

۳-۳. بسط قلمرو تسامح به اخبار ادعیه و عبادات

یکی از مهم‌ترین مباحث مبتلابه در اخبار «مَن بَلَّغَ» شمول عبادات، ادعیه و نمازهاست (جزائری، بی‌تا، ج ۳، پاورقی ص. ۵۳۱). به عنوان مثال، در برخی نقل‌ها ثواب نماز خواندن در

مسجد جمکران را معادل ثواب نماز در مسجدالحرام دانسته‌اند. توجه مشمولیت این اخبار برای عبادات و ادعیه، بر اساس تفسیر واژه «خیر» در برخی از روایات «مَنْ بَلَّغَهُ» است. در این دیدگاه، «خیر» به فعلی اطلاق می‌شود که شر نباشد و با انگیزه ثواب انجام گیرد، حتی اگر آن فعل فی نفسه رجحان و برتری ذاتی نداشته باشد؛ مانند ادعیه، عبادات و استخاره‌ها.

۳-۴. بسط قلمرو تسامح به مکروهات

به نظر میرزای قمی، اگر فقهی حکم به کراهت فعلی دهد، فقیه دیگر می‌تواند با استناد به قاعده تسامح، بدون تحقیق در سند، حکم به کراهت آن دهد (میرزای قمی، ۱۴۲۰، ص. ۳۴۲). وی پس از نقل فتوایهای شیخ طوسی، محقق حلی و ابوصلاح حلبی مبنی بر مکروه بودن قرار دادن دست‌ها زیر لباس در حالت رکوع، می‌نویسد: برای این حکم دلیل روشنی وجود ندارد، اما پیروی از فقها در مورد حکمی که در دلیل آن مسامحه می‌شود، بی‌اشکال است (میرزای قمی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۵۷۸). مسئله کراهت خضاب برای زن حائض یا کراهت گوش دادن به صدای زن نامحرم نیز از همین سنخ است (طباطبایی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۱۴۰).

شیخ بهایی معتقد است قاعده تسامح هم انجام کار را شامل می‌شود و هم ترک آن را؛ زیرا واژه «شیء» در اخبار «مَنْ بَلَّغَهُ» شامل هر دو مورد است (شیخ بهایی، ۱۳۸۴، ص. ۳۳۸). اصفهانی نیز با تنقیح دو مناط غیرالزامی بودن استحباب و ترغیب مکلفان به تحصیل ثواب، تسامح را از مستحبات به مکروهات تسری می‌دهد (اصفهانی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۵۴۴). برخی نیز معتقدند روایاتی که به دلالت مطابقی بر کراهت فعل دلالت دارند، به دلالت التزامی بر استحباب ترک آن فعل نیز دلالت می‌کنند (جزائری، بی‌تا، ج ۳، پاورقی ص. ۵۳۱). ادعای دیگر این است که ترک مکروه نیز از مصادیق اطاعت است و بر آن ثواب مترتب می‌شود.

۳-۵. شمول خبر ضعیف دال بر وجوب و حرمت

در این خصوص گفته‌اند که اگر روایت ضعیفی بر وجوب فعلی دلالت کند و به سبب ضعف سند نتوان حکم به وجوب آن کرد، می‌توان بر اساس قاعده تسامح، آن را بر استحباب حمل نمود. شهید ثانی در شرح عبارت شهید اول که می‌گوید «در صورتی که زن در مصیبت موهایش را بکند باید کفاره ظهار بپردازد»، می‌نویسد: «من در این باب

دلیلی نیافتیم، مگر فتوای علامه در النهایه که مستند به یک روایت ضعیف است و شهید اول در کتاب دروس نیز به قول شیخ استناد کرده است؛ اما قول قوی این است که کفاره ندارد و پرداخت کفاره مستحب است؛ زیرا روایت از شرایط تسامح در ادله سنن برخوردار است» (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۱۵).

برای تبیین این رویکرد گفته‌اند که ماهیت «وجوب» مرکب از دو رکن است: طلب فعل و منع از ترک. اگر خبر دال بر وجوب، ضعیف باشد و قدرت اثبات عقاب بر ترک را نداشته باشد، تنها رکن طلب فعل باقی می‌ماند و از این رو، حکم به استحباب آن فعل از طریق اخبار «مَن بَلَّغَهُ» ثابت می‌شود. به نحو مشابه، خبر ضعیفی که بر حرمت فعلی دلالت دارد، به دلالت التزامی بر استحباب ترک آن نیز دلالت می‌کند (روحانی، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۲۸۱).

۴. روش تفکر نقدی در تفاسیر تعمیم اخبار مَن بَلَّغَ

نقد فقها بر بسط اخبار مَن بَلَّغَ گاه با رد دلایل و گاه با نقض مصادیق ارائه شده صورت گرفته است که در ادامه تبیین می‌شود.

۴-۱. نقد بسط قلمرو قاعده به مطلق ظنون

عبارت «مَن بَلَّغَهُ» در اخبار «مَن بَلَّغَهُ» بر معنایی دلالت دارد که در زمان صدور روایت متبادر بوده است. در زمان صدور این روایات، مراد از «مَن بَلَّغَهُ» روایتی بوده است که هم «عن حسن» (مستند به حسن و شنیده شده از معصوم) باشد و هم از معصوم صادر شده باشد؛ در حالی که فتوای فقیه علاوه بر اینکه یک امر حدسی و ظنی است، از معصوم نیز نیست (خراسانی حائری، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۱۶۴). در نقل دیگری آمده است که «مَن بَلَّغَهُ عَنِ النَّبِيِّ» به معنای ارسال خبر از جانب شارع است. علاوه بر این، فتوای یک فقیه برای فقیه دیگر حجیت ندارد (جزائری، بی تا، ج ۳، پاورقی ص ۵۳۱). چه بسا اگر این روایت به فقیه دیگری می‌رسید، ممکن بود به استحباب منتهی نشود (اصفهانی، بی تا، ج ۲، ص ۵۴۲). از همین رو، بسیاری از فقها فتوای فقیه را ملحق به خبر واحد ضعیف نمی‌دانند (روحانی، ۱۳۹۲، ج ۶، ص ۱۰۳). از سوی دیگر، اخبار «مَن بَلَّغَهُ» مواردی را در برمی‌گیرد که در آنها ثواب خاصی مطرح شده است؛ در حالی که فتوای فقیه تنها به استحباب عمل اشاره می‌کند.

۲-۴. نقد بسط قلمرو قاعده به اخبار فضائل

در نقد مشمولیت اخبار فضائل، اصفهانی چنین استدلال می‌کند که هرگاه عمل متناسب با فضیلت از جنس «قول» باشد، وارد حوزه صدق و کذب می‌شویم و لازم است مسئله جواز یا عدم جواز تسامح در این موضوعات، با پیش فرض اتصاف قول به کذب شرعی یا قبح عقلی سنجیده شود.

اصفهانی، تقابل بین صدق و کذب مخبری را تقابل «عدم» و «ملکه» می‌داند و صدق مخبری را به معنای آن می‌داند که مخبر «اعتقاد داشته باشد که خبر مطابق واقع است» و کذب مخبری را به معنای «عدم اعتقاد به مطابقت با واقع». بر این اساس، اگر خبر دهنده نداند که چیزی مطابق واقع است یا نه و با این حال آن را بیان کند، عمل وی از نظر عقلی قبیح است (اصفهانی، بی تا، ج ۲، صص. ۵۴۵-۵۴۶). اگر تقابل بین صدق و کذب مخبری به نحو «عدم» و «ملکه» باشد، عمل به اخبار ضعیف منسوب به قول، از آنجا که از طریق خبر ضعیف علم به مطابقت با واقع حاصل نمی‌شود، از نظر عقلی قبیح و از نظر شرعی «قول بغیر علم» و حرام است؛ بنابراین اگر روایت ضعیفی بر وجود فضیلتی در امام معصوم دلالت کند، کسی که قصد نقل آن را دارد، باید از مطابقت روایت با واقع اطمینان داشته باشد تا نقل او صادق محسوب شود و به سبب استحباب عمل، مستحق ثواب گردد؛ اما وقتی او نمی‌داند که این خبر مطابق واقع است یا نه، نه تنها ثوابی نمی‌برد، بلکه نقل او کذب مخبری است و حرام خواهد بود. روحانی نیز بر این نظر است که حتی اگر تقابل صدق و کذب مخبری به صورت تضاد یا تناقض باشد، نقل اقوالی که در مخالفت آن‌ها با واقع علم نداریم، از نظر شرعی حرمت دارد (حکیم، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۵۴۱).

۳-۴. نقد بسط تسامح در اخبار مناقب و مصائب

برجسته‌ترین نقد در این حوزه این است که بخش عظیمی از این اخبار، به‌ویژه اخبار مناقب و مصائب، به واسطه زمامداران اموی و عباسی در راستای تحقق اهداف سیاسی، به نام رسول خدا (ص) جعل شده‌اند (حسنی، ۱۳۷۲، ص ۲۲۱). به عنوان نمونه، در حدیث منقبت حضرت علی (ع) که در سند آن، مفضل بن صالح و محمد بن سلیمان آمده‌اند، هر دو متهم به دروغ‌گویی هستند و به روایاتشان نمی‌توان اعتماد کرد؛ همچنین محتوای روایت با

مضمون مخالفت آدم با پیمان الهی ناسازگار است و روایت را مخدوش می‌سازد (حسنی، ۱۳۷۲، صص. ۲۸۳-۲۸۲).

مطهری در کتاب حماسه حسینی درباره‌ی خبر مصائب امام حسین^(ع) می‌نویسد: تشنگی ابا عبدالله^(ع) به حدی بود که وقتی به آسمان نگاه می‌کرد، بالای سرش را درست نمی‌دید؛ اما در میان مقاتل، این جمله مشهور که گفته‌اند امام حسین^(ع) به مردم گفت: «اشْفُونِي شَرْبَةً مِنْ الْمَاءِ» را نیافته است؛ و حسین^(ع) کسی نبود که از آن مردم چیزی طلب کند. تنها در یک جا آمده است که حضرت در حال حمله به سمت شریعه فرات، «وَهُوَ يَطْلُبُ الْمَاءَ» بوده است، نه اینکه از مردم درخواست آب کرده باشد (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۲، ص. ۲۱۸). همچنین عبارت «هَلْ مِنْ نَاصِرٍ يُنْصُرُنِي» نیز در هیچ‌یک از منابع معتبر ذکر نشده است (صحتی سردرودی، ۱۳۸۵، ص. ۴۳۱).

در مورد استحباب قمه‌زنی، علاوه بر اینکه مطهری به غیر شرعی و غیر عقلی بودن این حکم اشاره کرده است (شهرویی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص. ۱۷۳)، باید گفت این قضیه در دو کتاب نقل شده که هر دو قابل مناقشه‌اند. یکی کتاب نورالعین است که نویسنده‌اش نامشخص و گمنام است و دیگری کتاب منتخب طریحی است؛ طریحی مرثیه‌خوانی بوده که اشعاری برای منبر آماده می‌کرده است. شیخ عباس قمی در نفس المهموم این روایت را نقل کرده، اما در منتهی‌الآمال که پس از نفس المهموم نوشته شده، آن را رد کرده است. همچنین مقتل‌ها نیز گواهی می‌دهند که محملی در کار نبوده است؛ زیرا چگونه ممکن است اسیر را با محمل به جایی ببرند؟ (صحتی سردرودی، ۱۳۸۵، ص. ۴۸۵).

۴-۴. نقد بسط تسامح در اخبار قصص و مواظ

در تحلیل این اخبار گفته‌اند: افسانه‌سرایان، احادیث فراوانی از این دست درباره‌ی رحمت خداوند و وسعت مغفرت و عفو او جعل کرده‌اند. این افسانه‌سرایان از توان و مهارت خاصی در ارائه آنچه می‌خواستند برخوردار بودند و ذهنی خیال‌پرداز و فعال در تصویرسازی و فریب داشتند. کمتر می‌توان افسانه‌ای از افسانه‌های آنان یافت که سند پیوسته‌ای تا یکی از صحابه برای نسبت دادن به پیامبر^(ص) یا تا یکی از یاران ائمه^(ع) برای نسبت دادن به امام نداشته باشد. آنان گاه افراد و نام‌های ساختگی می‌آفرینند و آن‌ها را به عنوان سند حدیث

خود از پیامبر (ص)، امام یا یکی از اولیای الهی قرار می‌دادند. اگر کسی در این باره اعتراض می‌کرد، پاسخ می‌دادند: «ما این سند را برای خود حفظ کرده‌ایم تا هرگاه کاری را نیک بدانیم، حدیثی برای آن بیاوریم و این سند را به آن ضمیمه کنیم» (حسنی، ۱۳۷۲، ص. ۲۱۰).

۴-۵. نقد و رد شمول اخبار ادعیه و عبادات

در رد تفسیر پیشین از واژه «خیر» در اخبار «مَنْ بَلَّغَهُ»، گفته‌اند مقصود از «خیر» عملی است که علاوه بر اینکه شر نیست، انجام آن بر ترک آن رجحان دارد و اقتضای استحباب را نیز داراست. اهمیت این مسئله در عبادات بیشتر است؛ زیرا در عبادات بین مشروع بودن یا نبودن عمل اختلاف وجود دارد و اگر دلیل روشنی دال بر مشروعیت آن در دست نباشد، مسئله به حوزه تشریح وارد می‌شود.

در تأمل دیگری نیز گفته شده است که «ال» در واژه «الْخَيْر» مانند الف و لام عهد است و مراد از «خیر» «آنچه استحباب یا وجوب آن ثابت شده» است. بر این اساس، اگر فعلی از طریق دلیل دیگری استحباب یا وجوبش ثابت شود و در روایتی ضعیف خبر از ثواب خاصی برای انجام آن عبادت آمده باشد، آن ثواب خاص به آن عمل تعلق می‌گیرد، حتی اگر روایت ضعیف صحت نداشته باشد.

برای مثال، می‌دانیم که نافله صبح مستحب است، اما روایت ضعیفی می‌گوید ثواب نافله صبح به اندازه صد حج است. در اینجا اخبار «مَنْ بَلَّغَهُ» شامل این مورد می‌شود و خداوند بر اساس این اخبار ثواب صد حج را به شخص می‌دهد، حتی اگر واقعاً نافله صبح چنین ثوابی نداشته باشد. این سخن با مبنای مشهور مبنی بر توقیفی بودن عبادات نیز سازگاری دارد؛ زیرا اگر قرار باشد یک خبر ضعیف بتواند عبادت بودن یک عمل را اثبات کند، با قاعده توقیفی بودن عبادات تعارض پیدا می‌کند (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص. ۳۵۸، پاورقی ۱، ج ۲، ص. ۳۵۹).

محمدجواد فاضل لنکرانی در مورد ثواب نماز خواندن در مسجد جمکران بر این نظر است که هیچ دلیلی بر این معنا نداریم که رفتن مسجد جمکران، برای هر قدمی ثواب است مگر از باب «افضل الاعمال احمزها» و آن هم رفتن به مسجد که خانه خداست (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۶/۸/۶، <https://fazellankarani.com/persian/lessons/20838>).

۴-۶. نقد بسط قلمرو قاعده به مکروهات

منتقدان بر این باورند که نمی‌توان مدعی شد استحباب خصوصیتی ندارد و آنچه ملاک است، غیرالزامی بودن حکم است؛ زیرا الغای خصوصیت به قطع و یقین نیاز دارد. ادله حجیت خبر واحد عام هستند و شواهدی مانند عدالت، وثاقت و ضبط را در خبر واحد معتبر می‌دانند، اما ما یقین داریم که این عمومیت در مورد مستحبات تخصیص خورده است، اما در مورد مکروهات شک داریم؛ بنابراین باید به اصالة العموم تمسک کنیم. برخی از منکران قاعده تسامح متذکر می‌شوند که الغای خصوصیت در مستحبات هم یقینی نیست، چه رسد به مکروهات (جزائری، بی‌تا، ج ۳، پاورقی، ص ۵۳۳).

۴-۷. نقدشمول خبر ضعیف دال بر وجوب و حرمت

وجوب دارای یک معنای بسیط است نه مرکب. به این معنا که نمی‌توان آن را به دو رکن مستقل «طلب فعل» و «منع از ترک» تجزیه کرد تا در صورت عدم توانایی در اثبات یکی، دیگری باقی بماند. علاوه بر این، ظاهر تعبیر «مَنْ بَلَغَهُ شَيْءٌ مِنَ الثَّوَابِ» این است که «بلوغ» باید به واسطه یک دلالت مطابقی به مکلف برسد؛ لذا شامل دلالت التزامی نمی‌شود. همچنین ثواب واجب به خود وجوب اختصاص دارد؛ بنابراین اگر وجوب ثابت نشود، آن ثواب نیز منتفی می‌گردد (اصفهان‌ی، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۴۴). در مورد محرّمات نیز، داعی مکلف «فرار از عقاب» است و نه کسب ثواب. برای مثال، ترک دروغ یا غیبت به خاطر ترس از جهنم صورت می‌گیرد، نه به منظور دستیابی به بهشت. علاوه بر این، عنوان «بلوغ ثواب» بر خبر دال بر حرمت صدق نمی‌کند. حتی اگر مانند آخوند خراسانی، نهی را «طلب ترک» بدانیم و نه مانند مشهور «الزجر و منع از الفعل»، باز هم رجحان ترک به معنای ثواب بر ترک نیست؛ بلکه در این معنا، رجحان ترک نشان‌دهنده این است که انجام آن فعل مفسده دارد (انصاری، ۱۴۱۴، صص ۱۵۵-۱۵۶).

نتیجه‌گیری

در واکاوی احکامی که با تمسک به قاعده تسامح در ادله سنن استنباط شده‌اند، با شمار بالایی از احکام مواجه می‌شویم که در قیاس با احکام مستنبط از دیگر ادله استنباط، قابل

تأمل اند. بسیاری از این مصادیق، عقل‌گریز و ناسازگار با سیاق فقهات شیعه به نظر می‌رسند. حتی برخی از این موارد از حوزه مستحبات خارج شده و شامل مکروهات یا حتی واجب و حرام نیز می‌شوند. از سوی دیگر، برخی فقها این احکام را به این دلیل که نص و دلیلی در مورد آنها وارد نشده است، کنار می‌گذارند.

این پژوهش با واکاوی این موارد به این نتیجه می‌رسد که اختلاف تفسیری فقها از اخبار «مَنْ بَلَغَهُ» منجر به استخراج چنین احکام متنوعی شده و دامنه قاعده تسامح را یا تعمیم داده یا به طور قابل تأملی محدود کرده است. در برخی تفاسیر، با تمسک به دلالت التزامی عبارت «بلوغ الثواب» یا واژگان «شیء» و «خیر»، رسیدن ثواب را منحصر در روایت معصوم نمی‌دانند و فتوا، اجماع و سایر ظنون را نیز مشمول ادله تسامح می‌دانند. همچنین در برخی رویکردها، هر آنچه شر نباشد و با انگیزه ثواب انجام گیرد را «خیر» می‌دانند و واژه «شیء» را شامل انجام کار و ترک کار هر دو می‌پندارند؛ لذا همه این موارد را مشمول تسامح ادله می‌شمارند.

در مقابل، گروهی این نوع تفسیر را بیراهه‌ای می‌دانند که می‌تواند به حرمت یا بدعت در دین منتهی شود. مخالفان با نقد جدی بر این تفاسیر، دامنه قاعده تسامح را تضییق کرده و چنین تبیینی می‌کنند که اگر فعلی از طریق دلیل دیگری استحباب یا وجوبش ثابت شود و در روایت ضعیفی خبر از ثواب خاصی برای آن آمده باشد، آن ثواب خاص به آن عمل تعلق می‌گیرد، حتی اگر روایت ضعیف صحت نداشته باشد؛ اما در جایی که اصل عمل فاقد هر گونه دلیل معتبر بر استحباب یا وجوب باشد، نمی‌توان صرفاً با استناد به خبر ضعیف، حکم به استحباب آن داد.

دست‌آورد این پژوهش این است که روش تفکر نقادانه و تفسیر قائلین به قبض قاعده تسامح، با عقل و قواعد تفسیری سازگارتر است و از بسط نامحدود قاعده جلوگیری می‌کند. این رویکرد ضمن پاسداشت حرمت سنت معصومان^(ع)، از افتادن به ورطه بدعت و تشریح در دین نیز مصون می‌ماند و نظام فقهات را در مسیر اصیل خود که همان کشف مقاصد شریعت است، هدایت می‌کند.

منابع

- آشوری، داریوش (۱۳۷۴). فرهنگ علوم انسانی. تهران: نشر مرکز.
- آملی، میرزا محمدتقی (۱۳۸۵). مصباح الهدی فی شرح العروة الوثقی. تهران: نشر مؤلف.
- ابن فارس، احمد (۱۳۹۹ ق). معجم مقاییس اللغة. عمان: دار الفکر.
- ابن فهد حلّی، احمد بن محمد (۱۴۰۷ ق). عدة الداعی و نجاح الساعی. بیروت: دار الكتاب العربی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۵ ق). لسان العرب. قم: نشر ادب الحوزه.
- اسلامی، محمد تقی (۱۳۹۰). کاربست قاعده تسامح در ادله سنن. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- اشتهازدی، علی پناه (۱۳۸۳ ق). مدارک العروة (تقریر بحث محمود حسینی). قم: دارالاسوة للطباعة و النشر.
- اصفهانی، محمد حسین (بی تا). نهاية الدراية فی شرح الکفاية. تحقیق ابوالحسن قائمی، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث.
- امام خمینی، سید روح الله (۱۴۱۵ ق). أنوار الهدایة فی التعلیقة علی الکفاية. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام علی (۱۳۷۹). نهج البلاغه. گردآوری سید رضی، ترجمه محمد دشتی، تهران: مشرقین.
- انصاری، مرتضی (۱۴۱۴ ق). رسائل فقهیه. تحقیق لجنه التحقیق العامه للمؤتمر المئوی للشیخ الاعظم الانصاری، قم: المؤتمر العالمی بمناسبة الذکری المئویة الثانية لمیلاد الشیخ الانصاری.
- برقی، احمد بن محمد (۱۳۷۱). المحاسن. با تحقیق جلال الدین محدث، قم: دارالکتب الاسلامیه.
- بستانی، بطرس (۱۹۹۳). محیط المحيط ای قاموس مطول للغة العربیه. بیروت: مکتبه اللبنان.
- بهبودی، محمد باقر (اسفند ۱۳۷۵). مصاحبه با استاد محمد باقر بهبودی. مجله حوزة،

- بهسودی (۱۴۱۷ ق). مصباح الاصول (تقرير بحث السيد الخوئي). قم: العلميه.
- توحيدى تبريزى، محمد على (۱۴۲۶ ق). مصباح الفقاهة فى المعاملات. قم: تحقيق مؤسسه احياء آثار الامام الخوئى.
- تهانوى، محمد بن على (بى تا). كشاف الفنون و العلوم. لبنان: مكتبة اللبان.
- جزائرى، محمد جعفر (بى تا). منتهى الدرايه فى توضيح الكفايه. بى جا، بى نا.
- جناتى، محمد ابراهيم (۱۳۷۰). منابع اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامى. تهران: كيهان.
- جوهرى، اسماعيل بن حماد (۱۳۷۶ ق). الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية. تحقيق احمد عبدالغفور عطار، بيروت: دارالعلم للملایين.
- حافظيان، ابوالفضل (۱۴۲۴ ق). رسائل فى دراية الحديث. قم: دارالحديث للطباعة و النشر.
- حائرى طهرانى، محمد حسين بن عبدالرحيم (۱۴۰۴ ق). الفصول الغروية فى الأصول الفقهية. قم: دار احياء العلوم الاسلاميه.
- حر عاملى، محمد بن حسن (بى تا). تفصيل وسائل الشيعة إلى تحصيل مسائل الشريعة. بيروت: دار احياء التراث العربى.
- حسنى، هاشم معروف (۱۳۷۲). اخبار و آثار ساختگى: سیرى انتقادى در حديث. ترجمه حسين صابرى، مشهد: آستان قدس رضوى.
- حسینی مراغی، میرعبدالفتاح بن علی (۱۴۱۷ ق). العناوين الفقهية. قم: دفتر انتشارات اسلامى.
- حكيم، عبدالصاحب (۱۴۱۳ ق). منتقى الاصول. تقريرات ابحاث محمد روحانى، قم: دفتر آيت الله سيد محمد حسينى روحانى.
- خراسانى حائرى، يوسف (۱۳۸۱ ق). مدارك العروة الوثقى. نجف: مطبعة النعمان.
- خطيب بغدادى، احمد بن على (۲۰۰۲). الكفاية فى معرفة اصول علم الرواية، مصر: مكتبة ابن عباس.
- خويى، سيد ابوالقاسم (۱۳۶۸). اجود التقريرات (تقريرات درس نائينى). قم: منشورات مصطفىوى.
- دلبرى، سيدعلى و محقق گرمى، البرز (۱۴۰۲). نقد و بررسى تعامل فريقيين با روايات فضائل سُور بر اساس قاعده تسامح در ادله سنن. آموزه هاى قرآنى، ۲۰ (۳۷)، ۱۲۱-۱۵۱.

- روحانی، محمد (۱۴۱۲). زبدة الاصول. بی جا: مدرسه الامام الصادق.
- روحانی، سید محمد صادق (۱۳۹۲). فقه الصادق. قم: آیین دانش.
- سبزواری، عبدالاعلی (۱۴۱۳ ق). مهذب الاحکام فی بیان الحلال والحرام. قم: مکتب آية الله العظمی السید عبدالاعلی السبزواری.
- شهروی، داوود (۱۳۷۹). حوزة و روحانیت از دیدگاه شهید آیت الله مطهری. قم: پارسایان.
- شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۹ ق). ذکرى الشيعة فى احکام الشريعة. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی (بی تا). الدراية (فی علم مصطلح الحديث). نجف اشرف: مطبعة النعمان.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۱۰ ق). الروضة البهية فى شرح اللمعة الدمشقية. قم: داوری.
- شیخ بهایی، محمد بن حسین (۱۳۸۴ ق). الاربعون حديثاً، تحقیق مهدی رجایی، قم: مؤسسه عاشورا.
- صحتی سردرودی، محمد (۱۳۸۵). عاشوراپژوهی با رویکردی به تحریف شناسی تاریخ امام حسین (ع). قم: انتشارات خادم الرضا.
- صفوری شافعی، عبدالرحمن (۱۲۸۳ ق). نزهة المجالس و منتخب النفائس. مصر: المطبعة الكاستلية.
- طباطبایی، سید محمد بن علی (۱۲۹۶ ق). مفاتيح الاصول. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث.
- طباطبایی، محمد حسین (بی تا). سنن النبى. قم: مؤسسه نشر اسلامى.
- طباطبایی یزدی، محمد کاظم (۱۴۱۷ ق). العروة الوثقى. قم: مؤسسه النشر الاسلامى.
- طریحی، فخرالدین (۱۴۱۴ ق). مجمع البحرين. تهران: مؤسسه بعثت.
- علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۲۴ ق). منتهی المطلب فى تحقیق المذهب. مشهد: مؤسسه الطبع و النشر فى الآستانة الرضوية المقدسة.
- فاضل لنکرانی، محمد جواد (۱۳۹۶/۸/۶). کتاب الحج. جلسه ۱۸، قابل دسترس در:

- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ ق). کتاب العین. محقق مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، قم: مؤسسه دار الهجرة.
- فیاض، محمد اسحاق (۱۴۱۹ ق). محاضرات فی اصول الفقه، تقریرات درس آیت الله خوبی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- فیروزآبادی، مجدالدین (بی تا). القاموس المحیط. بی جا، بی نا.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۲۸ ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی. بیروت: المكتبة العلمیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵). الاصول من الکافی. تحقیق علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کلانتری، علی اکبر (۱۳۹۷). چگونگی مواجهه فقها با اخبار من بلغ و برداشتی نو از این اخبار. فقه و اصول، ۵۰(۲)، ۹۹-۱۱۴. <https://doi.org/10.22067/jfu.v50i2.49113>
- کلانتری، علی اکبر (۱۳۸۹). تسامح در ادله سنن، قاعده ای نا کارآمد. پژوهش های اعتقادی کلامی (علوم اسلامی)، ۵(۱۷)، ۱-۲۱. <https://sid.ir/paper/167733/fa> SID
- مازندرانی، محمد صالح (۱۴۲۱ ق). شرح اصول الکافی. لبنان: داراحیاء التراث العربی للطباعة والنشر و التوزیع.
- مجلسی، محمد تقی (بی تا). روضة المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه. قم: بنیاد فرهنگ اسلامی حاج محمد حسین کوشانپور.
- محقق حلّی، جعفر بن حسن (۱۴۱۴ ق). المعبر فی شرح المختصر. قم: مؤسسه سیدالشهداء.
- محقق خوانساری، حسین بن محمد (بی تا). مشارق الشموس فی شرح الدروس. تحقیق سیدجواد ابن الرضا، (نسخه خطی).
- مدیر شانه چی، کاظم (۱۳۵۴). علم الحدیث. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی..
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). حماسه حسینی. تهران: بنیاد علمی فرهنگی شهید مرتضی مطهری.
- معین، محمد (۱۳۹۳). فرهنگ معین. تهران: انتشارات امیرکبیر
- میرازی قمی، ابوالقاسم بن محمد حسن (۱۴۲۰ ق). مناهج الاحکام فی مسائل الحلال و الحرام. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

- نراقى، احمد بن محمد مهدي (۱۴۱۷ق). عوائد الأيام فى بيان قواعد الأحكام و مهمات مسائل الحلال و الحرام. قم: مكتب الاعلام الاسلامى.

References

- Allamah Hilli, H. (2003). *Muntahā al-Maṭlab fī Taḥqīq al-Madhhab*. Mashhad: Astan Quds Razavi Printing and Publishing Institute. [In Arabic]
- Amoli, M. T. (2006). *Misbah al-Huda fi Sharh al-'Urwat al-Wuthqa*. Tehran: Nashr-e Moallem. [In Arabic]
- Ansari, M. (1994). *Rasā'il Fiqhiyyah*. Investigation of the General Investigation Committee of the Centenary Conference of Sheikh Al-A'zam Al-Ansari. Qom: World Congress of Shaykh Ansari. [In Arabic]
- Ashuri, D. (1995). *Dictionary of the Humanities*. Tehran: Nashr-e Markaz.
- Bahsudi (1997). *Misbah al-Usul* (Report of the Research Lessons of Seyyed al-Khoei). Qom: al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Barqi, A. (1992). *Al-Mahasin*. With the research of Jalaluddin Muhaddis. Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Behbudi, M. B. (1997). Interview with Mohammad Baqer Behbudi. *Hawzah Magazine*, 14(78). <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/4518/7335/91372/>
- Bustani, B. (1993). *Muḥit al-Muḥit. A Comprehensive Dictionary of the Arabic Language*. Beirut: Maktabat Lubnan. [In Arabic]
- Delbari, S. A. & Mohaqiq Garfami, A. (2023). A Critique of the Interaction of Two Major Sects with Narrations of the Excellences of Suras (Chapters) Based on the Rule of Tolerance in the Evidence of Traditions. *Quranic Doctrines*, 20(37), 121-151. <https://doi.org/10.30513/qd.2022.3527.1755>
- Eshtehardi, A. P. (1964). *Madarik al-'Urwah* (Report of the Research Lessons of Mahmood Hosseini). Qom: Dar al-Oswah. [In Arabic]
- Eslami, M. T. (2011). *Applying the Rule of Tolerance in Sunnah Arguments*. Qom: Islamic Sciences and Culture Research Center. [In persian]
- Farahidi, Kh. (1990). *Kitāb al-'Ayn*. Edited by Mahdi Makhzoumi and Ibrahim Samera'i. Qom: Dar al-Hijrah Institute. [In Arabic]

-
- Fayumi, A. (2007). *Al-Miṣbāḥ al-Munīr fī Gharīb al-Sharḥ al-Kabīr*. Beirut: Al-Maktabah al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
  - Fayyaz, M. I. (1998). *Lectures on Principles of Jurisprudence (Usul al-Fiqh), Notes from Ayatollah Khui's Class*. Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic]
  - Fazel Lankarani, M. J. (2017-10-28). *Kitāb al-Ḥajj*, Session 18. Available at: <https://fazellankarani.com/persian/lessons/20838>
  - Firuzabadi, M. (n.d.). *Al-Qāmūs al-Muḥīṭ*. n.p. [In Arabic]
  - Haeri Tehrani, M. H. (1984). *Al-Fusul al-Gharawiyah fī al-Usul al-Fiqhiyyah*. Qom: Dar Ihya al-‘Ulum al-Islamiyyah. [In Arabic]
  - Hafezian, A. (2003). *Rasā il fī Dirayat al-Hadīth*. Qom: Dar al-Hadīth for Printing and Publishing. [In Arabic]
  - Hakim, A. S. (1993). *Muntaqi al-Usul*. Research papers of Mohammad Rouhani, Qom: Office of Ayatollah Seyyed Mohammad Hosseini Rouhani. [In Arabic]
  - Hasani, H. M. (1993). *Fabricated Reports and Traditions: A Critical Survey of Hadith*. Translated by Hossein Saberi. Mashhad: Astan Quds Razavi. [In persian]
  - Hosseini Maraghi, M. A. (1997). *Al-‘Anawin al-Fiqhiyyah*. Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
  - Hurr Amili, M. (n.d.). *Tafṣīl Wasā’il al-Shī’a ilā Taḥṣīl Masā’il al-Sharī’a*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-‘Arabi. [In Arabic]
  - Ibn Fahad Hilli, A. (1987). *‘Uddat al-Dā i wa Najah al-Sā i*. Beirut: Dar al-Kitab al-‘Arabi. [In Arabic]
  - Ibn Faris, A. (1979). *Mū jam Maqayis al-Lughah*. Amman: Dar al-Fikr. [In Arabic]
  - Ibn Manzur, M. (1985). *Lisan al-‘Arab*. Qom: Nashr Adab al-Hawzah. [In Arabic]
  - Imam Ali (1999). *Nahj al-Balagha*. Compiled by al-Sharif al-Radi, trans. Mohammad Dashti. Tehran: Mashrequein. [In persian]
  - Isfahani, M. H. (n.d.). *Nihayat al-Dirayah fī Sharḥ al-Kifayah*. Qom: Aal al-Bayt Institute. [In Arabic]

- Jannati, M. E. (1991). *Sources of Ijtihad in Islamic Schools*. Tehran: Keyhan. [In persian]
- Jazayeri, M. J. (n.d.). *Muntaha al-Dirayah fi Tawzih al-Kifayah*. n.p. [In Arabic]
- Juhar, I. (1957). *Al-Şiḥāḥ: Tāj al-Lughah wa Şiḥāḥ al-‘Arabīyah*. Edited by Aḥmad ‘Abdulghafūr ‘Aṭṭār. Beirut: Dār al-‘Ilm lil-Malāyīn. [In Arabic]
- Kalantari, A. (2010). *Indulgence in sunnah evidence, an ineffective method*. Theological- Doctrinal Research (The Islamic Science Quarterly), 5(17), 1-21. SID. <https://sid.ir/paper/167733/en>
- Kalantari, A. (2018). How the Jurists Encounter with Man Balagh Traditions and a New Impression of these Traditions. *Fiqh and Usul*, 50(2), 99-114. <https://doi.org/10.22067/jfu.v50i2.49113>
- Khatib Baghdadi, A. (2002). *Al-Kifayah fi ‘Ilm al-Riwayah*. Egypt: Ibn ‘Abbās Bookstore. [In Arabic]
- Khoei, A. (1989). *Ajwad al-Taqrirat* (Research papers of Naini). Qom: Manshurat Mostafavi. [In Arabic]
- Khomeini, S.R. (1995). *Anwar al-Hidayah fi al-Tā liqah’ ala al-Kifayah*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini’s Works. [In Arabic]
- Khorasani Haeri, Y. (1962). *Madarik al-‘Urwah al-Wuthqa*. Najaf: Matba’at al-Nu‘man. [In Arabic]
- Kulayni, M. Y. (1987). *Al-Uṣūl min al-Kāfī*. Edited by Ali Akbar Ghaffari. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Majlisi, M. T. (n.d.). *Rawdat al-Muttaqin fi Sharḥ Man Lā Yaḥḍuruḥu al-Faqīh*. Qom: Haj Mohammad Hossein Koushanpour Islamic Culture Foundation. [In Arabic]
- Mazandarani, M. S. (2000). *Sharḥ Uṣūl al-Kāfī*. Lebanon: Dar Ihya’ al-Turath al-‘Arabi for Printing, Publishing, and Distribution. [In Arabic]
- Mirzaye Qomī, A. (2000). *Manāḥij al-Aḥkām fi Masā’il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām*. Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic]
- Mo’in, M. (2014). *Mó in Dictionary*. Tehran: Amir Kabir Publishing. [In persian]

-
- Modir Shanechi, K. (1976). '*Ilm al-Hadith*. Mashhad: Ferdowsi University Press. [In persian]
  - Motahari, M. (1999). *Hosseini's epic*. Tehran: Martyr Morteza Motahhari Scientific and Cultural Foundation. [In persian]
  - Muhaqiq Helli, J. (1994). *Al-Mu tabar fī Sharḥ al-Mukhtaṣar*. Qom: Seyyed al-Shuhada Institute. [In Arabic]
  - Muhaqiq Khansari, H. (n.d.). *Mashāriq al-Shumūs fī Sharḥ al-Durūs*. Edited by Seyyed Javad ibn al-Reza (Manuscript). [In Arabic]
  - Narāqī, A. (1997). '*Awā'id al-Ayyām fī Bayān Qawā'id al-Aḥkām wa Muhimmāt Masā'il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām*. Qom: Islamic Media Office. [In Arabic]
  - Rouhani, M. (1992). *Zubdat al-Usul*. Imam Sadiq School. [In Arabic]
  - Rouhani, M. S. (2013). *Fiqh al-Sadiq*. Qom: Ayeen Danesh. [In Arabic]
  - Sabzevari, A. (1993). *Muḥadḥab al-Aḥkam*. Qom: Office of Grand Ayatollah Seyyed Abdul-Ala Sabzwari. [In Arabic]
  - Safuri Shafī'i, A. (1863). *Nuzhat al-Majalis*. Egypt: Al-Kastalia Press. [In Arabic]
  - Sehati Sardorudi, M. (2006). *Ashura Studies with an Approach to the Distortion Analysis of Imam Hussein's (peace be upon him) History*. Qom: Khadem al-Reza Publications. [In persian]
  - Shahid Aval, M. (1999). *Dhikrā al-Shī'a fī Aḥkām al-Sharī'a*. Qom: Al al-bayt li'iihya' alturath al-Arabi Foundation. [In Arabic]
  - Shahid Thani, Z. (1990). *Al-Rawḍa al-Bahiyya fī Sharḥ al-Lum'a al-Dimashqiyya*. Qom: Davari. [In Arabic]
  - Shahid Thani, Z. (n.d.). *Al-Dirayah (fī 'Ilm al-Hadith)*. Najaf al-Ashraf: al-Nu'man Press. [In Arabic]
  - Shahroubi, D. (2000). *The Seminary and Clergy from Motahhari's View*. Qom: Parsayan. [In persian]
  - Shaykh Baha'i, M. (1965). *Al-Arbā un Hadithan*. Critical edition by Mahdi Rajaei, Qom: Ashura Institute. [In Arabic]

- Tabataba'i Yazdi, M. K. (1997). *Al-'Urwah al-Wuthqa*. Al-'Urwa al-Wuthqa. Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic]
- Tabataba'i, M. H. (n.d.). *Sunan al-Nabi*. Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic]
- Tabataba'i, M. (1876). *Mafatih al-Usul*. Qom: Al al-bayt li'iihya' alturath al-Arabi Foundation. [In Arabic]
- Tahānawi, M. (n.d.). *Kashaf Istilahat al-Funun*. Beirut: Maktabat Lubnan. [In Arabic]
- Tohidi Tabrizi, M. A. (2005). *Misbah al-Fiqahah fi al-Mi'amat*. Qom: Institute for Reviving the Works of al-Khoei. [In Arabic]
- Tureihi, F. (1994). *Majma' al-Bahrayn*. Tehran: Ba'sat Institute. [In Arabic]